Китайський мур був закінчений у найпівнічнішій його частині. Будування йшло з південного сходу й південного заходу і тут кінці сполучалися. Цієї системи будування частинами трималися й малі загони двох великих робітничих армій, східної й західної. Сталося це так, що творилися групи приблизно по двадцять робітників, які мали зводити частини муру довжиною коло п'яти сот метрів, сусідня група будувала такої самої довжини їм назустріч. Але коли потім сполучення вивершувалось, будування не продовжувалося далі від кінця цих тисячі метрів, а, навпаки, робітничі групи знову розсилалися на будову муру в зовсім різні місцевості. Природно, що цим способом витворювалося багато великих прогалин, які лише пізніше заповнювалися, деякі навіть аж тоді, як будівництво муру оголошено закінченим. Ба навіть мусіли бути прогалини, які взагалі не були забудовані; правда, це твердження належало, можливо, лише до багатьох легенд, що постали навколо будови і що їх, бодай окремій людині, несила власними очима й власними масштабами перевірити з уваги на розміри будови.

Можна було б просто подумати, що було б у всіх відношеннях доцільніше будувати суцільно або, щонайменше, суцільно у двох головних частинах. Стіна, як загально було оголошено й відомо, задумана була як захист від північних народів. Але як може боронити стіна, що збудована не суцільно? Та така стіна не лише не може боронити, а й сама будова зазнає сталої небезпеки. Ці залишені в пустельній місцевості частини муру легко могли зруйнувати кочовики, тим більше, що вони тоді, перелякані будуванням муру, з незбагненною швидкістю, як сарана, міняли свої місця осідку і тому, може, мали кращу уяву про поступ будови, ніж ми самі, будівники.

Не зважаючи на це, будову не можна було виконати інакше, ніж це робилося; щоб зрозуміти це, треба зміркувати таке: стіна мала бути охороною на століття; тому найпильніше будування, використання будівельної мудрости всіх відомих часів і народів, тривале почуття особистої відповідальности були неминучою передумовою праці. Правда, до простої праці можна було використати недосвідчених

поденщиків з народу, чоловіків, жінок і дітей, що готові були працювати за добрі гроші, але для керівництва вже тільки над чотирма поденщиками потрібна була розумніша, в будівельному фахові освічена людина, людина, яка була спроможна до глибини серця відчути, про що тут ішлося. А чим вища праця, тим більші вимоги. І такі люди справді були до послуг, якщо й не в такій масі, в якій будівництво могло б їх поглинути, то все ж у великому числі.

До початку будови підійшли не легковажно. За п'ятдесят років перед початком будівництва в усьому Китаї, що мав бути обведений муром, будівельне мистецтво, особливо мулярство, було оголошене за найважливішу науку, а все інше визнавалося лише настільки, наскільки воно мало до неї відношення. Я ще добре собі пригадую, як ми малими дітьми, ледве зіп'явшись на ноги, стояли в садку нашого вчителя і мусили будувати з камінчиків своєрідний мур, як учитель, підіткнувши сурдут, поспішав до муру, звичайно, все розкидав геть і з приводу слабости нашої будови робив нам такі закиди, що ми, виючи, розбігалися врозтіч до своїх батьків. Дрібний випадок, але характерний для духу часу.

Я мав щастя, що коли в двадцять років склав найвищий іспит найнижчої школи, тоді саме почалося будівництво муру. Я кажу щастя тому, що багато тих, які досягли вершка приступної їм освіти, роками не знали, що робити зі своїми знаннями, волочилися скрізь із блискучими будівельними планами в голові й масово переводилися на ніщо. Але ті, що нарешті прийшли на будову, як будівельні майстри, хоч і найнижчої ранги, були дійсно гідні того. Це були мулярі, що багато передумали про будову й не переставали про неї думати, що з першим каменем, який вони поклали в ґрунт, почували, що вони зрослися з будовою. А такого муляра, поряд з природною жадобою працювати найґрунтовніше, підганяла ще й нетерплячка побачити будову в її остаточному досконалому вивершенні. Поденщик не знає цієї нетерплячки, його підгонить лише платня; вищі, а навіть середні керівники вже досить бачать всебічний ріст будови, щоб від того триматися міцно духом. Але за нижчих, що духовно стоять значно вище над своїм зовні малим

завданням, треба було піклуватися інакше. Їх не можна, наприклад, змусити в безлюдній гірській місцевості, за сотні миль від батьківщини, місяцями й роками мурувати камінь до каменя. Безнадійність такої пильної, але навіть за довге людське життя не доведеної до мети праці кинула б їх у розпач і зробила б їх безвартісними передусім для самої праці. Тому й обрано систему частинної будови. П'ятсот метрів можна збудувати приблизно за п'ять років, після цього, як правило, керівники вичерпані, вони втратили довір'я до себе, до будови, до світу. Тому ще під час того, як вони перебували під впливом святочного збудження з нагоди з'єднання тисячометрового муру, їх відсилали далеко, далеко; в дорозі вони бачили там і там, як височать готові частини муру, проходили через постої вищих керівників, які обдаровували їх знаками пошани, чули бурхливу радість нових армій робітників, що потоками ринули з глибин країни, бачили звалені ліси, призначені для риштування муру, бачили гори, розбиті на будівельний камінь, чули по святих місцях моління побожних за вивершення будови. Усе це гамувало їхню нетерплячку. Спокійне життя батьківщини, в якій вони перебували якийсь час, зміцнювало їх, повага, якою оточували всіх будівельників, побожна покора, з якою вислухувались їхні повідомлення, довір'я, з яким кожен простий, скромний громадянин чекав майбутнього вивершення муру — все це натягувало струни душі. Як діти, що вічно сподіваються, прощалися вони з батьківщиною, бажання знову працювати на народній будові було нерушиме. Вони від'їжджали з дому раніше, ніж було потрібно, половина села проводжала їх у далеку дорогу.

На всіх шляхах гурти людей, вимпели, прапори; ніколи вони не бачили, яка велика, і багата, і гарна, і варта любови була їхня країна. Кожен земляк був братом, для якого будувався охоронний мур і який усім тим, що мав і чим був, усе життя дякував за це. Єдність! Єдність! Груди до грудей, єдиний танок народу, кров, звільнена нарешті з пут жалюгідної циркуляції тіла, вона солодко пливе й знову повертається через увесь Китай. Цим, отже, й пояснюється система будування частинами, але були ще й інші причини. Тож і не дивно, що я так довго затримуюся на цьому питанні, це центральне питання всього будівництва муру, хоч на перший погляд воно й здається неістотним. І

хоч як я хочу віддати й пояснити думки й переживання того часу, я не можу достатньо заглибитися в це питання.

Насамперед треба сказати собі, що тоді виконано таку працю, яка мало чим поступалася будові Вавілонської вежі, а з погляду угодности Богові вона являла собою, бодай у людських розрахунках, пряму протилежність тій будові. Я згадую про це тому, що в ті часи початку будівництва один учений написав книгу, в якій докладно розглянув це порівняння. Він намагався в ній довести, що будова Вавілонської вежі не була доведена до кінця не з тих причин, про які загально говорять, або принаймні ці відомі причини не були першорядними. Його докази ґрунтувалися не лише на письмових пам'ятках і звідомленнях, а він сам на місці провів дослідження, при яких виявилося, що будова не вдалася й мусіла не вдатися через слабість фундаменту. У цьому відношенні наш час, звичайно, далеко переважив ті давноминулі часи. Майже кожен освічений сучасник був мулярем за фахом і непомильним у питанні фундаментації. Але не про це йшлося вченому, він лише запевняв, що тільки великий мур створить вперше в історії людства певний фундамент для нової Вавілонської вежі. Отже, спочатку мур, а потім вежа. Книга тоді була у всіх на руках, але признаюсь, що я ще й сьогодні не розумію докладно, як він уявляв собі будування вежі. Стіна, що не була колом, а творила тільки чверть чи половину кола, мала бути фундаментом вежі? Так можна було подумати лише в духовному розумінні. Але пощо тоді мур, що був чимось дійсним, наслідком зусиль і життя сотень тисяч. І пощо креслилися плани, правда, туманні плани вежі і висувались аж до подробиць пропозиції, як належало зосередити народні сили для нового могутнього будівництва?

Тоді багато було — книжка ця лише один приклад — плутанини в головах; можливо, саме тому, що все, що тільки можна, намагалися зосередити для однієї мети. Людська істота, легковажна в своїй основі, з природи подібна літаючій пилюці,— не зносить кайданів, а як закує сама себе, тоді знову починає божевільно битися в кайданах і розносити мури, ланцюги й саму себе в усі кінці світу.

Можливо, що й ці, суперечні будуванню муру, міркування не лишалися поза увагою керівництва при запровадженні частинного принципу будівництва. Ми — я говорю тут, звичайно, від імени багатьох — пізнали себе лише після уважного читання розпоряджень верховного керівництва і знайшли, що без керівництва не вистачило б ні нашої шкільної мудрости, ні нашого людського розуму для тієї малої ділянки, яку ми обіймали у великому цілому. У кімнаті керівництва — де вона була й хто там сидів, не знав і не знає ніхто, кого я питав,— у цій кімнаті кружляли всі людські думки й бажання, і в протилежному кружлянні — всі людські цілі й досягнення. А через вікно падав відблиск божественних світів на руку керівництва, що креслило плани. І тому непідкупному спостережникові не хочеться входити в те, що керівництво, якби воно поважно хотіло, могло б подолати й не лише ті труднощі, які постали б при суцільнім будуванні муру. Отже, лишається тільки висновок, що керівництво накреслило собі будування частинами. Але частинне будування було лише крайнім засобом і недоцільне. Певно, і все ж він має й з іншого боку багато виправдань для себе. Сьогодні можна, можливо, про це говорити безпечно. Тоді був таємний принцип багатьох і навіть кращих: прагни всіма силами зрозуміти розпорядження керівництва, але тільки до певної межі, далі припини свої розумування. Дуже розумний принцип, який, зрештою, знайшов ще одне тлумачення у часто повторюваному пізніше порівнянні: припини свої розумування ще й тому, що це тобі могло б пошкодити. Взагалі тут не можна говорити ні про шкоду, ні про не шкоду. Тут станеться тобі, як річці навесні. Вона підноситься, могутнішає, міцніше живить землю при своїх довгих берегах зберігає свою власну істоту аж до моря і робиться морю рівніша й приємніша. — Так далеко обмірковуй розпорядження керівництва. — Але потім ріка виходить зі своїх берегів, втрачає обриси й форму, уповільнює свою течію, намагається супроти свого призначення творити малі моря на суходолі, нищить поля і все ж не може надто надовго зберегти своє розпросторення, а спливає знову в свої береги, ба навіть жалюгідно висихає в наступну гарячу пору року. — Так далеко не думай над розпорядженням керівництва. Таке порівняння під час будування муру могло бути винятково влучним, але для мого теперішнього звіту має принаймні тільки обмежене значення. Моє дослідження лише

історичне; з грозових хмар, що давно вже пропливли, вже не мигає блискавка, і тому я можу шукати пояснення частинної будови, що піде далі від того, чим ми задовольнялися тоді. Межі, які мені ставить моя здібність думати, дуже вузькі, а простір, який тут треба б пробігти,— безмежність.

Проти кого мав боронити великий мур? Проти північних народів. Я походжу з Південно-Східного Китаю. Жадний північний народ не може нам загрожувати там. Ми читаємо про них у старовинних книгах; жорстокості, які вони застосовують відповідно своїй натурі, змушують нас зідхати в своїх мирних садках. На правдоподібних образах мистців ми бачимо їх прокляті обличчя, роззявлені пащі, утикані вигостреними зубами щелепи, заскалені очі, які вже, здається, скоса пильнують за здобиччю, що її паща пережовуватиме й шматуватиме. Коли діти недобрі, ми показуємо їм ці образи, і вони вже з плачем кидаються нам в обійми. Але більше ми нічого не знаємо про цих північників. Ми їх не бачили й живемо в своєму селі, ми їх ніколи не побачимо, якби вони навіть на своїх конях з гиком гнали до нас — велика країна, і вона не пустить їх до нас, вони показилися б у просторах. Тож пощо, коли так стоїть справа, ми лишаємо батьківщину, ріку й мости, матір і батька, заплакану дружину, дітей, що потребують виховання, і мандруємо до школи в далеке місто, а наші думки витають ще далі — коло муру на півночі? Пощо? Спитай у керівництва. Воно знає нас. Воно, придавлене велетенською турботою, знає про нас, знає наше дрібне ремесло, бачить, як ми сидимо всі разом у низькій хаті, і вечірня молитва, яку читає батько родини, подобається йому або не подобається. І коли я насмілююся висловити ці думки про керівництво, то мушу сказати, що, на мою думку, керівництво існувало вже раніше, не сходилося так, як, наприклад, високі мандарини, схвильовані чудовим вранішнім сном, поспішно скликають засідання, поспішно ухвалюють і вже ввечері наказують барабанним биттям будити населення з ліжок на виконання наказів, хоча б ішлося лише про влаштування ілюмінації на честь якогось бога, що вчора ласкаво явився владикам, щоб на ранок, ледве погаснуть лямпіони, лупцювати його в темному закутку. Навпаки, керівництво існувало здавна, а так само й ухвала будувати мур. Невинні

північні народи, які вірили, що були причиною тому; невинний гідний шани імператор, який вірив, що він видав наказ про будову. Ми знаємо про мур інше й мовчимо.

Я вже тоді, під час будування муру, і пізніше, аж до сьогодні, працював майже виключно над порівняльною історією народів — є певні питання, на нерв яких до якоїсь міри натрапиш лише цим способом — і при тому встановив, що ми, китайці, посідаємо одні народні й державні установлення в неповторній ясності, а інші — в неповторній неясності. Мене завжди захоплювало і все ще захоплює нині бажання дослідити підстави особливо останнього явища, і будова муру істотно зачіпається цими питаннями. До наших найневиразніших інституцій належить у всякому разі імператорство. У Пекіні, природно, особливо в придворному суспільстві, існує в цьому відношенні певна ясність, хоч і вона скоріше уявна, ніж дійсна. Та й учителі державного права й історії по високих школах запевняють, що вони точно поінформовані в цих речах і можуть передавати свої знання студентам. Але чим далі спадає до нижчих кіл, тим більше, звичайно, зростає сумнів у власних знаннях, і поверхова освіта височить горою над кількома обмеженими тезами, які, правда, не втратили вічної істини, але в цих випарах і туманах лишаються й вічно не пізнаними.

І саме про імператорство треба б спитати думку народу, бо ж імператорство має там свої останні підпори. Звичайно, тут я можу знову говорити тільки про свою батьківщину. Поза сільськими божествами й обрядами на їх честь, що різноманітністю й красою виповнюють цілий рік, наші думки звертаються тільки до імператора. Але не до сучасного; чи інакше — вони стосувалися б і до сучасного, якби ми його знали або знали щось певне про нього. Звичайно, ми завжди прагнули — єдина цікавість, що сповнювала нас,— дізнатися щось про династію, але, як це не дивно звучить, ледве чи можна було про щось дізнатися; ні від пілігрима, що мандрував по багатьох країнах, ні від мореплавців, що плавали не лише по наших, а й по святих ріках. Правда, чули ми багато, але з того багато не можна нічого взяти. Велика наша країна, ніяка казка не охоплює її величі, небо ледве охоплює її,— і Пекін лише цятка, а

імператорський палац лише цяточка. Імператор, одначе, як такий, великий понад усі поверхи світу. Але живий імператор людина, як і всі ми, лежить на ложі, що з достатком заміряне, але може бути вузьке й коротке. Як і ми, він часто потягується, а коли втомлений, позіхає своїми ніжно окресленими устами. Але як нам знати про це — тисячі миль на південь — ми майже межуємо з тібетським узгір'ям. Та крім того, кожна вістка, коли вона й досягає нас, приходить дуже пізно, давно застарівши. Навколо імператора громадиться блискучий і все ж темний натовп придворних — злоба й ворожнеча в одязі слуг і друзів,— противага імператорству, що завжди намагається отруйними стрілами відбити імператора від його шальки терезів. Імператорство безсмертне, але кожен імператор падає або його скидають, навіть цілі династії зникають нарешті і в хрипоті віддають свій останній віддих. Про ці битви й страждання народ ніколи не довідається, як ті, що спізнилися, як чужинці в місті, стоять вони в кінці залюднених бічних завулків і мирно споживають принесений з собою харч у той час, як на базарній площі в центрі, далеко попереду, відбувається страта їхнього володаря.

Є один переказ, що добре віддає ці відносини. Імператор, так говориться в ньому, надіслав тобі, єдиному жалюгідному підданому, маленькій тіні, що в далеку далеч втекла від імператорського сонця, саме тобі надіслав імператор із свого смертного ложа послання. Посланцеві наказав він схилитися на коліна перед ложем і прошепотів йому послання; воно здавалося йому таким важливим, що він наказав повторити його собі до вуха. Хитнувши головою, він ствердив правильність сказаного. І перед усіма свідками своєї смерти — перешкоди всіх стін ламаються, і на сходах, що злітають вшир і вгору, стоять коломвеликі імперії,— перед усіма ними відрядив він посланця. Посланець відразу подався в дорогу; сильна, невтомна людина; простягаючи вперед раз одну раз другу руку, пробивав він собі шлях через натовп; наражаючись на опір, він показував на груди, де був знак сонця; він легко йшов уперед, як ніхто інший. Але натовп такий великий; його житла не мають кінця. Якби відкрилося чисте поле, як полетів би він, і скоро почув би ти шляхетні вдари його кулаків у твої двері. Але натомість як непотрібно виснажується він; він усе ще пробивається

через покої найосереднішого палацу; ніколи він не подолає їх; а якби це й удалося йому — ніщо не було б здобуте; він мусів би пробиватися сходами вниз; а вдалося б це — ніщо не було б здобуте; лишалося перетяти подвір'я; а за подвір'ям другий коловий палац, і знову сходи й подвір'я, і знову палац, і так далі тисячоліттями; а якби він вирвався нарешті з останньої брами — але ніколи, ніколи цього не могло бути,— перед ним ще лежить резиденція, середина світу, обведена високими валами. Ніхто не проб'ється тут і навіть з посланням мертвого. — А ти сидиш біля вікна і мрієш про нього, як надходить вечір.

Саме так, так безнадійно й так багатонадійно, дивиться наш народ на імператора. Він не знає, котрий імператор урядує, і навіть є сумніви щодо імени династії. У школі багато подібних речей вивчається за порядком, але загальна непевність у цьому відношенні така велика, що навіть найкращі учні не позбуваються її. Давно померлі імператори в уяві наших селян сидять на троні, а той, що живе вже тільки в пісні, недавно видав оголошення, яке священик читав перед вівтарем. Битви нашої найдавнішої історії щойно відбуваються, і сусіда впадає в хату з цією вісткою. Імператорські жінки, що тонуть у шовкових подушках, відзвичаєні від шляхетних звичаїв хитрими придворними, сповнені жадобою влади, запальні в жаданнях, нестримні в насолодах, безнастанно чинять свої злочини. Чим більше проминає часу, тим страшніше горять усі фарби, і з голосними криками розпачу довідується раптом село, що якась імператриця тисячоліття тому жадібно смоктала кров свого дружини. Так уявляють у народі колишніх володарів, а сучасні змішуються з мертвими. А як прибуває колись, раз на людський вік, імператорський урядовець до нашого села, іменем того, що урядує, ставить якісь вимоги, перевіряє податкові списки, відвідує навчання в школі, розпитує священнослужителя про нашу поведінку і потім, перед тим, як сісти в паланкін, підсумовує все разом у довгих звертаннях до громади, яку прогонять повз нього, тоді усмішки з'являються на всіх обличчях, один крадькома дивиться на іншого і схиляється до дітей так, щоб не бачив урядовець. Як то, думають вони, він говорить про мертвого, як про живого, цей імператор уже давно помер, династія згасла; панурядовець жартує з нами, але ми робимо вигляд, наче не

помічаємо цього, щоб не ображати його. Але щиро скоряємося ми лише нашому теперішньому володареві, бо все інше було б гріхом. І за паланкіном урядовця, що з поспіхом віддаляється, підводиться довільно якесь опудало з розбитої урни як володар села.

Так само державні перевороти, сучасні війни, як правило, мало зачіпають наших людей. Я пригадую один випадок з моєї юности. В одній сусідній, а проте дуже віддаленій, провінції вибухло повстання. Я вже не пригадую причин, і тут вони не мають значення, причини для повстання знаходилися там кожного ранку, це неспокійний народ. І от одного разу жебрак, що перейшов ту провінцію, приніс до мого батька листівку повстанців. Якраз було свято, гості наповнювали наші кімнати, посередині був священнослужитель і студіював листівку. Раптом усі засміялися, розірвали в колотнечі листок; жебрака, що вже був щедро обдарований, виштовхали з хати, усі змішались і вибігли на повітря.

Чому? Діялект сусідньої провінції істотно відмінний від нашого, і це відбивається також на певних формах письма, що звучить для нас по-старовинному. Ледве священнослужитель прочитав пару таких сторінок, як усе вже було вирішене: давні речі, давно чуте, давно переболіле. І попри те, що,— як здається мені,— устами жебрака говорило жорстоке життя, люди, сміючись, хитали головами і нічого не хотіли чути. Так можуть у нас гасити сучасність.

Якби хтось з таких явищ хотів би зробити висновки, що ми в принципі зовсім не маємо імператора, це було б не далеко від істини. Ще й ще раз мушу сказати: можливо, немає такого вірного імператорові народу, як наш на півдні, але з цієї вірности імператор не має користи. Правда, при виході з села на малих колонках стоїть священний дракон і, скільки сягає людська пам'ять, вірнопідданчо дихає вогнем у напрямі Пекіна,— але сам Пекін сільським людям багато дальший від потойбічного життя. Чи можна уявити собі таке село, де будинки стоять один до одного, покриваючи поля далі, ніж сягає погляд з нашого пагорба, і між цими будинками день і ніч голова в голову стоять люди? Легше, ніж уявити таке місто, думати нам, що Пекін і імператор це щось

таке, як хмара, що спокійно мандрує під сонцем віками. Наслідком таких поглядів є, до певної міри, вільне непогамоване життя. Зовсім не аморальне, таку моральність, як на моїй батьківщині, я ледве чи де зустрічав у своїх подорожах. — А все ж це життя, що не підлягає ніяким сучасним законам і прислухається лише до вказівок і пересторог, які сягають до нас зі старих часів.

Я застерігаюся від узагальнень і не запевняю, що це саме стосується до всіх десятьох тисяч сіл нашої провінції або й усіх п'яти сот провінцій Китаю. Одначе я маю право на ґрунті багатьох письмових пам'яток, які я читав на цю тему, як і на ґрунті своїх власних спостережень,— на ґрунті всього цього я, можливо, маю право сказати, що уявлення, яке панує стосовно імператора, виявляє всюди й завжди спільну основну рису з уявленням у моїй батьківщині. Це уявлення я зовсім не хочу окреслити як чесноту, навпаки. Правда, в головному тут вина падає на уряд, який у найстарішій імперії світу не спромігся або понад усе інше занедбав справу доведення інституції імператорства до такої ясности, щоб вона аж до найдальших кордонів імперії діяла безпосередньо й безвідмовно. Але, з іншого боку, винна тут і слаба сила уяви й віри в народі, який не здобувся на те, щоб прихилити імператорство з пекінського забуття у всій його життєвості й сучасності до підданських грудей, а воно нічого кращого й не жадає, як відчути колись цей дотик і від нього загинути.

Отже, це уявлення зовсім не чеснота. Але тим більше впадає в око, що якраз ця слабість здається найважливішим чинником єднання нашого народу, ба, якщо б зважитися піти ще далі, саме тим ґрунтом, на якому живемо. Виразно обґрунтувати тут докір — значить не те що захитатись у власному сумлінні, а, що ще гірше,— на власних ногах. І тому я не хочу поки що дослідження цього питання продовжувати далі.